

תיאוריה וביקורת אזרחית על צבאיות

גד ברזילי

החוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל-אביב

יגיל לוי, 2003. צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל, ידיעות אחרונות, תל-אביב

מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (ערכו), 2003. בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה, אוניברסיטת חיפה, חיפה

בשנתיים האחרונות ראו אור כמה ספרים מקיפים העוסקים בצבאיות ובפוליטיקה בישראל. תופעה זו, של פריחה כה גדולה של מחקרים חדשים, מזמינה כשלעצמה מחקר נוסף. ההסבר העיקרי נעוץ בהתרחשויות הרוגשות סביבנו: קריסת הסכמי אוסלו, הבולטות הציבורית המחודשת של הצבא — בהיותו השחקן המרכזי בדיכוי ההתקוממות הפלסטינית, המרי המצפוני שהתעורר במיטב היחידות הלוחמות נגד הפעלת כוח המדכא אזרחים בשטחים, ומכיון אחר — השפעות הגלובליזציה הניאו-ליברלית על התפתחות סממנים של חברה אזרחית בישראל. להלן אסקור שניים מן הספרים החשובים שהתפרסמו לאחרונה. שניהם ספרי חובה בתחום.

ספרו של יגיל לוי, מדען מדינה וסוציולוג פוליטי, הוא חדשני ומרתק. זהו ספר חשוב בניסיונו להראות כי המיליטריזם היהודי בישראל הוא חומרני, שכן הוא היטיב במודע עם קבוצות חברתיות מסוימות והפלה לרעה קבוצות אחרות. המיליטריזם החומרני, לוי טוען, הוא בעיקרו אינטרס מובהק של המעמד הבינוני היהודי בישראל, במיוחד האשכנזי. לפנינו ספר יסודי ומעורר מחשבה, המנסה לפרוץ באמצעות ביקורת תיאורטית את גבולות השיח הציבורי על צבאיות ועל יחסי צבא-מדינה.

הספר אינו פטור מבעיות. ראשית, לוי מציין כי המעמד הבינוני החילוני היהודי הוא "מערבי" במוצאו (עמ' 16). אולם למעשה, מוצאו

* ספרו של גד ברזילי ראה אור לאחרונה: Gad Barzilai, 2003. *Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

של המעמד הבינוני היהודי בישראל הוא ממרכז אירופה וממזרח; עד שנות השמונים לא היה מעמד זה מערבי בתרבותו, ועד שנות השבעים הוא לא היה מערבי גם בדפוסי צריכתו. התמערבותו של המעמד הבינוני היא סוגיה מורכבת, בין השאר עקב ניידות חברתית מסוימת של מזרחים למעמד זה מאז שנות השבעים המאוחרות. המחבר מודע חלקית לבעיה בהגדרתו והוא מנסה להתמודד עמה (עמ' 45), אך בעיקרו של דבר הוא נותר צמוד להבחנה בינארית בין מערבים למזרחים, ובכך הוא מחמיץ תובנות לגבי קבוצות תרבותיות שונות בקרב המעמד הזה. שנית, הספר מתיימר לחלוציות בזיהוי מרכזיותה של תופעת המיליטריזם בישראל. לאשורם של דברים, חוקרים אחרים הצביעו על כך זה מכבר. שלישית, הספר משווע לאישוש טענותיו בממצאים, שרבים מהם זמינים, כגון נתונים על מבנה שוק העבודה בישראל. אמנם, לוי מספק מדי פעם נתונים ראשוניים, אך ראוי היה כי טיעון חשוב על מיליטריזם חומרני יואר באופן שיטתי בנתונים זמינים ממחקרים קיימים על מבנה שוק העבודה ועל הקצאת זכויות חומריות. רביעית, חסרה ראייה השוואתית והיסטורית רחבה של תופעת המיליטריזם בעולם, ובהעדרה נמנעת תמונה עמוקה ומורכבת יותר. נוסף על כך, הסבר מוניסטי בלבד של מיליטריזם חומרני מחמיץ את השפעות הכיבוש והדיכוי על החברה בישראל. כך, האלימות והצבאיות המוגברות והפגיעה השיטתית בזכויות האדם מקבלות משקל מועט יחסית.

ועתה, לספר על פי תכניו. שורשי המיליטריזם מצויים, לדברי לוי, בתקופת היישוב היהודי. הקושי של יהודים להתחרות בשוק העבודה הפלסטיני הביא להתבדלות ולראשיתו של מיליטריזם חומרני. לדעתי, האתוס הציוני, בהיותו אתני-יהודי, היה מביא ממילא לבידול אתני-לאומי, בלא קשר ישיר לאינטרסים חומריים-כלכליים. כאן בולטת חולשתו המרכזית של ספר חשוב זה, בסירובו לבחון לעומק חלופות תיאורטיות ביקורתיות כהסבר משכנע למיליטריזם.

הספר מתאר באופן מרתק כיצד מנע המיליטריזם אלטרנטיבות מדיניות בשנות החמישים, הניע את גלגלי המלחמה ב-1956, ושעתק את הריבודיות המעמדית-אתנית בשנות החמישים והשישים (עמ' 31–92). הכתיבה היא שופעת, עשירה וחשובה להבנת הפוליטיקה והמשטר בישראל. לוי ממשיך ומראה כי לאחר מלחמת 1967 הביאה המיליטריזציה החומרנית לחיזוק נוסף של הבורגנות, בעיקר האשכנזית, וכי השיח הצבאי השתלט במידה רבה על זה הפוליטי. הניתוח של הריבוד החברתי בהקשר זה הוא מאלף (עמ' 92–108).

מאז 1974 החלה להתגבש יריבות בין המיליטריזם לחומרות, כך שהערך הראשון הפך בהדרגה למנוגד לשני. לוי משרטט את השבר שהתרחש כאשר המיליטריזם הפך למזיק לאינטרסים החומריים של המעמדות הבינוני והגבוה בחברה היהודית בישראל. עם זאת, חסר הסבר משכנע להתעוררותן של קבוצות המחאה מיד לאחר מלחמת 1973, התעוררות שאין להסבירה בגורמים כלכליים, אלא דווקא בגורמים מבניים ותרבותיים. לעומת זאת, לוי מציג פרשנות מרתקת למחאה המזרחית שצמחה לאחר מלחמת 1973, באמצעות ניתוח הפער בין תרומתם של המזרחים לבין התגמולים החומריים שלהם זכו (עמ' 122–133). הסבר זה מעלה תרומה חשובה לספרות המחקרית, אך גם הוא אינו מספק, ויש בו שתי בעיות עקרוניות: ראשית, לו היה המיליטריזם החומרי מכליל גם את המזרחים, האומנם היתה נמנעת מחאה מזרחית? לדעתי, ספק גדול בכך. שנית, לוי עצמו מציין כי ש"ס, המובילה העיקרית של מחאה מזרחית, לא התייחסה במחאתה להעדר השותפות השווה של מזרחים במסגרת המיליטריזם. עם זאת, הספר מתאר היטב כיצד כל מלחמה מאז 1973 תרמה בתורה להרחבת הקונפליקטים בפוליטיקה הפנים-ישראלית במסגרת המיליטריזם החומרי.

חשוב לציין כי קונפליקטים אלו תרמו להגברת התלות של ישראל בארצות הברית ולהפיכתה לתלות כרונית ומבנית, בעלת השפעות שליליות רבות. מצד אחד, התלות הזו נבעה מקשייו של המיליטריזם החומרי, אך מצד אחר, ובניגוד מסוים לטענותיו של לוי, התלות בארצות הברית אפשרה גם את המשך תחזוקו של אותו המיליטריזם. לוי מייב לתאר את התרחבות היקף הבקרה האזרחית על הצבא, אם כי הוא מפרז באפקטיביות שהוא מייחס לה, ואינו מדגיש כי המיליטריזם שרוי גם כיום בעלטה משמעותית של צנזורה, וזאת בלי קשר לחומרותה הגדלה של החברה הישראלית. הצנזורה אינה רק רשמית וחוקית, כפי שלוי נוטה להניח; היא מבוססת, במידה רבה, על סמלים חברתיים המטילים סנקציות חברתיות ופוליטיות על פגיעה בחיסיון (עמ' 209–213). לוי רואה בהסכם אוסלו את שיאו של תהליך הדה-מיליטריזציה, שכן ישראל חתרה להשתלב במערך כלכלי-ניאו-ליברלי וגלובלי. זהו הסבר מעניין וחשוב (עמ' 264–282), אך משכנע הרבה פחות מן ההסבר האלטרנטיבי כי הסכם אוסלו נועד בעיקר לשמור על אופייה האתני של המדינה כיהודית. לאתוס רפובליקני זה יכלו הפוליטיקאים לרתום את הצבא.

השינוי בארכיטקטורה ובתפקידיו המסורתיים של צה"ל זוכה

כאן להסבר מקיף, וכך גם כניסתן של קבוצות חברתיות חדשות (כגון מזרחים, נשים ודתיים-ציונים) לצבא מאז שנות השמונים המאוחרות, לרבות לתפקידי לוחמה ופיקוד בכירים. השתלבותם של דתיים-ציונים בתפקידי פיקוד בכיר, בדרגות תת-אלוף ואלוף, זוכה לניתוח משובח, אך במקומות אחרים הספר לוקה בניתוח מעורפל, למשל בנוגע להתייחסויות פמיניסטיות לצבא. לוי מאמץ את הטענה הנכונה כי יהיה קשה להגיע לשוויון מגדרי באמצעות הצבא. עם זאת, הוא אינו מזכיר הישגים אלטרנטיביים של פמיניזם ביקורתי, שאינו רואה בצבא אמצעי לרכישת זכויות ולהשגת שוויון. לוי סבור כי הפמיניזם הביקורתי בישראל טרם הגיע להישגים, אולם למעשה פמיניזם זה מציע חלופות ממשיות לפמיניזם הליברלי, שרואה בטעות בשירות צבאי אמצעי מרכזי לשוויון מגדרי.

המשבר במיליטריזם החומרי הביא את הצבא לצמצום את מעורבותו הישירה בחברה ולאבד מתרומתו הישירה ללגיטימציה של אי-השוויון החברתי (עמ' 285–307, 308–370). עם זאת, רצוני להדגיש, החברה היהודית-ישראלית עדיין מיליטריסטית באופייה, ואני סבור כי התיזה של מיליטריזם חומרי, אף כי ביכולתה להסביר תופעות רבות, ממעיטה מהיקפה של תודעת הביטחון הצבאי כאתוס תרבותי דומיננטי גם כיום. בין לבין, ללוי חשיבה דיאלקטית פורייה והוא סבור כי תהליכי הדה-מיליטריזציה הם זמניים. הוא מצביע על שני מקורות להתחדשות הצבאיות לאחר פרוץ אינתיפאדת אל-אקצא: הקבוצות החברתיות החדשות בצבא, במיוחד הקבוצה הדתית-ציונית, והברית הפוליטית האתנו-לאומית היוצאת נגד הסכמי אוסלו ונגד שיקומם (עמ' 374–432). לפיכך, צפויה התעצמות של הקונפליקט החברתי-פוליטי בישראל בין מוטבי הגלובליזציה למוטבי המיליטריזם (עמ' 432–493). הצבא העתידי יבטא את הקונפליקט בין המעמדות הבינוני והגבוה עתירי הטכנולוגיה לבין קבוצות פריפריה בחברה הישראלית, ובין המעמד המערבי, כהגדרתו של לוי, לבין הקואליציה האתנו-לאומית.

ראייתו החדה של הספר מזמינה מחקרים נוספים, הבוחנים זוויות ראייה דומות אך גם שונות בתכלית. כאן תרומתו של הקובץ המרשים, ובו שלל מחקרים, בעריכת אורי בן-אליעזר, סוציולוג פוליטי וצבאי, ומאג'ד אלחאג', סוציולוג של חינוך ורב-תרבותיות. החלק הראשון מוקדש לפוליטיקה צבאית ולפוליטיקה מדינית. במאמר מרתק וחשוב מראה בן-אליעזר כיצד התפתחו בישראל בשנים האחרונות שיח נאו-מיליטריסטי ושיח אנטי-מיליטריסטי כתוצאה של תהליכים פוסטמודרניים. בעוד

הסבריו של לוי ממוקדים במיליטריזם חומרני, בן-אליעזר מציג תהליכים תרבותיים ומוסדיים מורכבים ברמת המדינה, שהושפעו גם מסיום המלחמה הקרה, ומסביר מדוע חלה ירידה משמעותית בכוחה של מדינת-אומה במדים, תוך מעבר לקונפליקט חברתי קשה בין המיליטריזם ליריביו. מאמרו של ברוך קימרלינג תורם תרומה חלוצית להבנת החיסיון על מדיניות הגרעין בישראל. קימרלינג טוען כי האליטות יצרו אידיאולוגיה של סוד סביב הנשק הלא-קונבנציונלי כדי להעצים את כוחן הפוליטי. בכך חושף המאמר פן חשוב של תרבות הסוד, שהיא חלק מן הצבאיות בישראל.

סטיוארט כהן עוסק בהשלכות המבצעיות של שינויים ביחסים בין החברה לצבא בישראל. הוא מסביר כיצד שינוי סדרי העדיפויות החברתיים, לרבות הירידה המוגבלת אך הברורה בפופולריות של הגיוס לצבא, מובילים בהדרגה למעבר מצבא עממי לצבא מקצועי. יורם פרי מראה כי למרות מה שנראה כתהליך התאזרחות של החברה הישראלית, גברה למעשה השתתפותם של קציני צבא בדימוס בבחירות הפוליטיות מאז סוף שנות התשעים. אכן, הצבאיות לא דעכה, גם אם תחזוקה הכלכלי שינה פניו והיא עברה לספרות ציבוריות-אזרחיות. גדעון דורון ואודי לבל מצביעים על תופעה זו בהתייחסם לפוליטיקת השכול, שעברה בחלקה מן הספרה הציבורית-צבאית לספרה המשפטית והתקשורתית האזרחית.

החלק השני של הקובץ עוסק בעיקר בסוציולוגיה של הצבא ושל השירות הצבאי. זאב רוזנהק, דניאל ממן ואיל בן-ארי מבהירים מדוע הסוציולוגיה הישראלית בחקר צבאות היא פריפריאלית, שכן היא הושפעה בעיקר מן הפרדיגמות התיאורטיות המערביות. ראוי היה שמאמר זה יפתח את הספר, וחבל שהוא לא שימש מנוף להגדרת חלק שלם על סוציולוגיית הידע בנושאי צבאיות וחברה. אלק אפשטיין מסביר במאמרו את הקשר בין הירידה במוטיבציה לשרת בצבא לבין העלייה בסרבנות גיוס ממניעים אידיאולוגיים ופוליטיים. בעוד שבשנות החמישים היתה הסרבנות על טהרת הפציפיזם, הרי מאז אמצע שנות השמונים בולט אופייה הפוליטי. הסרבנות הפוליטית היא אמצעי בידי קבוצות שונות המבקשות להגדיר מחדש את האזרחיות שלהן. אני סבור כי המאמר מתעלם מן ההיבט המצפוני המובהק של צעירים בימינו, הרואים את השירות הצבאי ואת מילון של פקודות בעייתיות כעומדים בסתירה לעולם הערכים שלהם.

יגיל לוי, במאמרו המתפרסם בקובץ זה, מתייחס לנושא זנוח

במחקר והוא שירותם של הומוסקסואלים ולסביות בצה"ל. הפרדוקס המרתק הוא כי דווקא בחברה הישראלית, השמרנית יחסית, מגלה הצבא מדיניות פתוחה יותר כלפי הקהילה ההומו־לסבית מן המדיניות הנוהגת בצבא האמריקני, שהחברה הסובבת אותו ליברלית יותר מזו הישראלית. לוי סבור כי ההסבר לפרדוקס טמון בכך שמאחר שבישראל השירות בצבא הוא תנאי להקצאת זכויות אזרחיות רבות, פוחתת מידת יכולתו של הפיקוד הצבאי לסרב לתביעות לשוויון ולנקוט מדיניות מדירה. אולם הסבר זה אינו מתיישב עם מדיניותו המקפחת של הצבא כלפי נשים. עדנה לומסקי-פדר ואיל בן-ארי עוסקים בניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל. הם מצביעים על כך שצה"ל מעוניין לשמור על ההגמוניות שלו ולכן נוקט אסטרטגיה של מדיניות שונה אך מפלה כלפי נשים, מהגרים וחרדים. הנושא המרתק מתואר היטב בידי המחברים, ועם זאת המאמר אינו מוסיף מסגרת תיאורטית משמעותית לידע הקיים.

החלק השלישי, העוסק בקשר בין צבאיות, חינוך ושלטיה, הוא המעניין ביותר והצפוי פחות. עם זאת, מבנהו רופף למדי, ולא תמיד ברור מדוע כמה מן המאמרים נכללו דווקא בו ולא בחלקים אחרים. מאמרו המקיף והחשוב של מאג'ד אלחאג' עוסק בהגמוניה תרבותית מול רב־תרבותיות נשלטת בצלו של הקונפליקט הישראלי-פלסטיני. המאמר סוקר גישות שונות של רב־תרבותיות ואת הקיפוח המבני של המיעוט הערבי-פלסטיני. למצער, המאמר אינו קושר באופן הדוק בין כל זאת לבין הצבאיות של החברה הישראלית, ועל אף חשיבותו הוא נראה מנותק משהו משאר המאמרים בקובץ. ענת זפרן ודניאל בר־טל דנים בהשפעת החינוך הקולקטיבי להנצחת השואה על תהליך השלום של הסכמי אוסלו. נראה כי החינוך האמור מנציח את תדמית הקורבן בחברה היהודית-ישראלית ומקשה על הצד הישראלי לתרום תרומה משמעותית להשכנת שלום. טענה מחקרית חשובה זו — כי החינוך משעתק את הצבאיות — עולה גם ממחקרם של אבנר בן-עמוס ואילנה בית-אל. השניים מנתחים את החינוך לצבאיות שבלט כבר בתנועות הנוער ובתוכניות הלימודים בתקופת היישוב היהודי, במיוחד בטקסי הזיכרון שנערכו בבתי הספר וחינכו לקורבנות ולצבאיות. ממאמר זה אפשר להשליך לסוגיות בנות-זמננו, כמו האם ראוי להמשיך במסורת של ביקורי משלחות מבתי ספר במחנות ההשמדה באירופה?

חנה הרצוג, במאמר פמיניסטי מרתק, טוענת כי מיסוד התפיסה של איום ביטחוני כמסגרת תרבותית ופוליטית שימש מנגנון מרכזי לשעתוק

חלוקת התפקידים המגדרית בחברה הישראלית, ועקב כך להמשך אי-השוויון והאפליה נגד נשים. נטל הביטחון הממושך פגע לא רק במעמדן של נשים, אלא גם ביכולת לייצר תודעה נשית פמיניסטית המשותפת לנשים יהודיות ופלסטיניות. זווית הראייה של המיעוט הפלסטיני מיוצגת במאמר חשוב מאין כמוהו של ראסם חמאסי. חמאסי בוחן פן מרכזי בקונפליקט הישראלי-פלסטיני בתוך הקו הירוק ומחוצה לו: התחרות על השליטה בקרקע וייהודה של הקרקע בכוח המדינה.

החלק הרביעי והאחרון עוסק בסיכויים לכונן שלום ובתרחישים להשפעתו על החברה הישראלית. סמי סמוחה מניח כי ישראל לא תהיה חברת שלום גם אם יושלם תהליך של חתימה על הסכמי שלום רשמיים. אני מצטרף להנחתו זו, שעליה כתבתי בעבר. סמוחה מסביר נכונה כי הביטחון הלאומי ימשיך להיות ערך דומיננטי בתרבות הפוליטית בישראל גם בעידן של שלום. חבל שמאמר זה תומך את טיעוניו בנתונים ידועים מן הספרות המדעית ולא בנתונים חדשים.

אורי רם, במאמר שצריך היה להיות מילת הסיכום של הספר, משרטט את המפה הסוציו-פוליטית בישראל בתחילת המאה ה-21. המאמר קשור פחות לנושא הקובץ, והוא בבחינת הקדמה לדיון תיאורטי במשמעויותיה של הגלובליזציה. רם טוען כי בתחילת המאה ה-21 תמשיך מדינת הלאום להיות המבנה ההיסטורי הדומיננטי, אולם בד בבד יתרחבו משמעותיותה של החברה האזרחית. רם צופה כי המאבק בין אתנו-לאומיות לאזרחות בישראל יחריף, וכי הוא עלול להביא להתחזקות הזהויות האתנו-לאומיות של המדינה כתגובה לחברה האזרחית.

טיעון זה זוכה לחיזוק במאמרו של עמי פדהצור על המעבר שחל בימין הפוליטי מהדגשת הלאומיות הטריטוריאלית לאתנוצנטריות לאומנית. פדהצור מזניח את חשיבותו של הימין החילוני להתפתחות המיתולוגיזציה של השטחים שנכבשו במלחמת 1967, מיתולוגיזציה לה היו שותפים גם חוגים רחבים במפלגת העבודה. הוא גם מפרז מאוד בחשיבותה של היהדות החרדית להתפתחות לאומנות אתנוצנטרית. לעומת זאת, חשוב היה להדגיש את התמורות שעברה המפד"ל מתנועה יונית בשנות החמישים והשישים לתנועה נצית מאז המחצית השנייה של שנות השמונים.

לצד מאמר זה, המתמקד בימין הפוליטי, מופיע מאמרה החד והשנון של שרה הלמן, העוסק בפרדוקס של קבוצות שלום בישראל, שהיו שותפות לשיח הצבאי אפילו בשנות השמונים והתשעים. הלמן מסבירה את הפרדוקס בכך שהאתוס הציוני הכליל קבוצות אזרחיות

תחת צלו של המאבק הצבאי. עם זאת, היא מצביעה על כך שכמה מקבוצות המחאה שקמו לאחר שנות השמונים, למשל "נשים בשחור", יצרו זהויות אזרחיות שחידשו את אופיו של השיח האזרחי בישראל.

הספר נחתם במאמרו של ג'אד אסחאק, המנסה לשרטט דרך לכינון שלום בין ישראלים לפלסטינים. מאמרו המעניין של אסחאק, מבקש להבנות פתרון של שתי מדינות לשני עמים, תוך שרטוט מפות מפורטות ומקוריות. המאמר שטחי משהו בטיפולו בשתי שאלות יסוד, זו של הפליטים הפלסטינים מ-1948 וזו של ירושלים. ובכל זאת, המאמר מנתח במפורט את הסוגיות שתעמודנה למחלוקת בפני הנושאים והנותנים בשנים הקרובות.

לסיכום, שני הספרים, השונים זה מזה, מלמדים כאחד כי הצבא אינו מוסד סטטי הנתון במלכוד של הסכסוך. הצבא הוא חלק דומיננטי מן התרבות הפוליטית והוא מרכזי בעיצובה. משמעויותיו של הצבא חורגות בהרבה מנושאי ביטחון צרופים: הוא מוסד המעצב זכויות אזרחיות, מאפשר את יישומן או משמש עילה למניעתן. הצבא מכונן שיח חברתי-פוליטי המצדיק את הבולטות הפוליטית שלו עצמו כמוסד ציבורי. ללא ביקורת אזרחית על שיח פולשני זה לא תחול רפורמה עמוקה בחיים הציבוריים. כל עוד לא יהיה "צבא אחר לישראל" הכל יישפט "בשם הביטחון". כל עוד הכל יישפט "בשם הביטחון", ספק אם תקרוס הדומיננטיות של המיליטריזם. במצב כזה, שיח אלטרנטיבי של זכויות אדם עלול להיות עלה תאנה, אך לא עלה של זית.